

Justyna Maliszewska-Nienartowicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

mal-nie@umk.pl

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8266-3104>

Prawo dziecka do kontaktów z osobami bliskimi w sytuacjach transgranicznych – uwagi na tle unijnych regulacji prawnych oraz orzecznictwa TSUE

The Right of a Child to Contact Relatives in Cross-Border Situations – Comments Based on EU Legal Regulations and the Case Law of the CJEU

Abstract: The article presents EU legal regulations and decisions of the Court of Justice of the European Union (CJEU) relating to one of the most important rights of children, which is their right to direct contact with their parents and other people close to them. Difficulties may be encountered in cross-border situations when the child moves to another Member State or to a third country. In the first case, EU regulations apply, in particular Art. 24 of the EU Charter of Fundamental Rights and the Council Regulation 2019/1111. They are complemented by the case law of the CJEU, which interprets the terms they contain, e.g. the right to personal contact with the child. Its decisions recognise the best interests of the child as an overriding principle. At the same time, the Court tries to adapt existing EU legal provisions to social realities related not only to increased mobility, but also to changes in the structure of the family itself (patchwork families, single-parent families, etc.).

Key words: art. 24 of the Charter, contact between the child and the parents, Council Regulation No. 2019/1111, judgment in case C-335/17, the best interests of the child, the right of access

Słowa kluczowe: art. 24 KPP, kontakty dziecka z rodzicami, rozporządzenie Rady nr 2019/1111, wyrok w sprawie C-335/17, najlepszy interes dziecka, prawo do osobistej styczności

Wprowadzenie

Współczesne prawo rodzinne staje przed wieloma wyzwaniami, a prawa dziecka podlegają nieustannej ewolucji ze względu na zmiany zachodzące w społeczeństwie. Jedną z nich pozostaje zwiększona mobilność ludzi, która niejedno-

krotnie wiąże się z opuszczeniem własnego miejsca zamieszkania i udaniem się do innego kraju. Jeśli rodzic/rodzice przeprowadzają się do innego państwa, a dziecko pozostaje w dotychczasowym miejscu zamieszkania, pojawia się zagadnienie jego osobistej więzi oraz stałych i bezpośrednich kontaktów z rodzicami/rodzicem w tej nowej sytuacji transgranicznej. Podobnie gdy rodzina przeniesie się do innego kraju, ale w dotychczasowym pozostaną na przykład dziadkowie czy rodzeństwo. W doktrynie podkreśla się, że prawo do osobistej styczności z dzieckiem może przysługiwać także dalszym krewnym czy osobom bliskim – po uwzględnieniu dobra dziecka i o ile nie narusza to uprawnień rodzicielskich¹. Nie ma wątpliwości, że jest ona bardzo istotna dla emocjonalnego i psychologicznego rozwoju dziecka². Pojawia się zatem pytanie, jak w takim przypadku należy kształtować jego relacje z bliskimi osobami?

Tego rodzaju sytuacje transgraniczne starają się regulować przepisy prawne przyjmowane w Unii Europejskiej (dalej: UE lub Unia), zwłaszcza odnoszące się do jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń sądowych wydawanych w różnych państwach członkowskich³. Ich głównym celem jest skrócenie czasu trwania transgranicznych sporów sądowych dotyczących dzieci i ograniczenie ich kosztów. Jednocześnie jednak główną zasadą, jaką mają kierować się sądy, w tym Trybunał Sprawiedliwości UE (dalej: TS lub Trybunał), jest dobro dziecka, które co do zasady należy wysłuchać. Pojawia się pytanie, jak ten aspekt jest realizowany w kontekście zapewnienia prawa do osobistej więzi i kontaktów z dzieckiem? Czy jego dobro rzeczywiście przeważa nad innymi względami, np. o proceduralnym charakterze? Jak Trybunał odnosi się do kwestii „osobistej styczności” z dzieckiem? Czy jego orzecznictwo uwzględni nowe uwarunkowania, jakie pojawiają się w związku z ewolucją społeczeństwa, w tym jego zwiększoną mobilnością?

1 Por. P. Mostowik, *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym międzynarodowym*, Kraków 2014, s. 65.

2 Słusznie zwraca na to uwagę W. Lis, *Enforcement of the Obligation to Maintain Contact with a Child*, „Białystok Legal Studies” 2021, tom 26, nr 5 (Special Issue), s. 197.

3 Rozporządzenie Rady nr 2019/1111 z 25 czerwca 2019 r. w sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej oraz w sprawie uprowadzenia dziecka za granicę (wersja przekształcona) (Dz.Urz. UE L 178, 2.7.2019, s. 1–115). Znajduje ono zastosowanie w państwach członkowskich (z wyjątkiem Danii) od 1 sierpnia 2022 r. Jedynie art. 92, 93 i 103, które odnoszą się do zmienionych załączników oraz informacji, jakie państwa członkowskie miały przekazać Komisji Europejskiej, były stosowane od 22 lipca 2019 r. Ogólnie na temat tego rozporządzenia zob. O. Bobrzyńska, *Nowa unijna regulacja spraw małżeńskich i rodzinnych – rozporządzenie Rady (UE) 2019/1111*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2020, nr 3, s. 511–544 oraz J. Gołaczyński (red.), *Jurysdykcja, uznawanie i wykonywanie orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej oraz w sprawie uprowadzenia dziecka za granicę. Komentarz do Rozporządzenia Rady UE 2019/1111*, Warszawa 2022.

Starając się odpowiedzieć na te pytania badawcze, można sformułować pewne hipotezy. Po pierwsze, zarówno w aktach prawnych, jak i w orzecznictwie TS dobro dziecka i zapewnienie jego najlepszego interesu są uznawane za zasady nadrzędne i nie ma w tym zakresie wyjątków. Po drugie, mimo że nie wszystkie przepisy unijne dotyczące odpowiedzialności rodzicielskiej oraz prawa dziecka do utrzymania bezpośrednich kontaktów dzieci z rodzicami czy innymi osobami bliskimi (np. dziadkami) są dostosowane do zmian zachodzących w społeczeństwie, to jednak te luki w regulacjach prawnych stara się wypełniać Trybunał w swoim orzecznictwie.

Z tego powodu w niniejszym artykule po przedstawieniu postanowień unijnych aktów prawnych (zarówno prawa pierwotnego, jak i wtórnego) dotyczących osobistej więzi oraz stałych i bezpośrednich kontaktów dziecka z rodzicami omówiono najważniejsze rozstrzygnięcia TS w tym zakresie. Analiza została uzupełniona odwołaniem się do poglądów doktryny prawa europejskiego, a w zakończeniu podjęto próbę odpowiedzi na wyżej postawione pytania badawcze oraz weryfikacji dwóch hipotez głównych. Sformułowano także najważniejsze postulaty *de lege ferenda*.

1. Regulacje unijnego prawa pierwotnego

Traktaty założycielskie Unii odnoszą się do praw dziecka głównie w kontekście jej zasad ogólnych oraz celów. Art. 3 ust. 3 Traktatu o Unii Europejskiej (dalej: TUE) wskazuje ogólnie, że organizacja ta wspiera ochronę praw dziecka, a w ust. 5 art. 3 przewidziano podobne zobowiązanie Unii w stosunkach zewnętrznych. Natomiast bardziej szczegółowe regulacje prawne zawiera Karta Praw Podstawowych UE (dalej: KPP lub Karta)⁴. Art. 24 Karty znajdujący się w tytule III: Równość jest wzorowany na Konwencji ONZ o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r.⁵ (dalej: Konwencja), która została ratyfikowana przez wszystkie państwa członkowskie. W rezultacie art. 24 ust. 1 przewiduje, że: „Dzieci mają prawo do takiej ochrony i opieki, jaka jest konieczna dla ich dobra. Mogą one swobodnie wyrażać swoje poglądy. Poglądy te są brane pod uwagę w sprawach, które ich dotyczą, stosownie do ich wieku i stopnia dojrzałości”. W przepisie tym wzięto zatem pod uwagę dwa odrębne prawa: do ochrony i opieki koniecznej dla ich dobra oraz do swobodnego wyrażania swoich poglądów (uregulowane odpowiednio w art. 3 ust. 2 i art. 12 ust. 1 Konwencji).

W kolejnym ustępie art. 24 Karty przewidziano natomiast, że władze publiczne i instytucje prywatne powinny uwzględniać „najlepszy interes dziecka” we wszystkich działaniach, które go dotyczą. Regulacja ta opiera się na art. 3 ust. 1 Konwencji i podobnie jak ona wymienia szeroki krąg podmiotów zobowiązanych do traktowania dobra dziecka w sposób priorytetowy. Wprawdzie przepis wskazuje ogólnie na władze publiczne i podmioty prywatne, ale nie ma wątpliwości, że te pierwsze obej-

4 Dz.Urz. UE C 326, 26.10.2012, s. 391–407.

5 Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

mują sądy, organy administracyjne oraz tworzące prawo. Ich zadaniem jest uwzględnianie najlepszego interesu dziecka we wszystkich działaniach, które mają z nim związek, aby zapewnić jego pełny rozwój i zaspokoić wszystkie jego potrzeby: materialne, emocjonalne, edukacyjne itp. Ochrona dobra dziecka i jego najlepszego interesu stanowi zatem zasadę nadrzędną prawa unijnego, którą należy brać pod uwagę w sprawach odnoszących się do odpowiedzialności rodzicielskiej. Mamy przy tym do czynienia z typową klauzulą generalną⁶, co pozostawia organom stosującym KPP, a zwłaszcza TS, bardzo szerokie pole do wyznaczania jej treści materialnej⁷. Niewątpliwie jednak najlepszy interes dziecka należy traktować jako główny determinant jego sytuacji prawnej, a zatem każde prawo podmiotowe musi być respektowane lub chronione przez władze publiczne i instytucje prywatne przy uwzględnieniu tego kryterium⁸. Potwierdza to orzecznictwo TS, który wielokrotnie odwoływał się do art. 24 Karty, wskazując na potrzebę ochrony dobra dziecka⁹.

Zasada ta odgrywa ważną rolę także w kontekście prawa dziecka do utrzymywania stałego, osobistego związku i bezpośredniego kontaktu z obojgiem rodziców. W art. 24 ust. 3 Karty zastrzega się bowiem, że nie będzie ono realizowane, jeśli pozostaje to w sprzeczności z interesami dziecka. Omawiana regulacja prawna jest kluczowa dla rozważań zawartych w niniejszym artykule. Ujmuje ona prawo dziecka do utrzymywania stałego, osobistego związku i bezpośredniego kontaktu z obojgiem rodziców w kategoriach prawa podmiotowego, które wzorowane jest na postanowieniu art. 9 ust. 3 Konwencji. Można je zatem uznać za międzynarodowy oraz europejski standard, który musi być respektowany we wszystkich państwach członkowskich UE. W wyjaśnieniach dotyczących Karty¹⁰ wskazuje się, że regulacja ta uwzględnia sprawy cywilne mające transgraniczne skutki. Przyjmowane na podstawie art. 81 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TFUE), a związane z tworzeniem przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości prawodawstwo Unii przewiduje niezbędne uprawnienia w tym zakresie, w szczególności prawo do odwiedzin, umożliwiające dzieciom regularne i bezpośrednie kontakty z obojgiem

6 Takie stanowisko jest wyrażane także w polskiej doktrynie w kontekście pojęcia „dobre dziecka”; por. W. Stojanowska, *Dobre dziecka w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej*, „Studia nad Rodziną” 2000, nr 1 (6), s. 55; zob. również M. Andrzejewski, *Application of the Clause of the Good of the Child: Reflections Inspired by the Decision of the Supreme Court on the Creation of Foster Families*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, tom 30, nr 5, s. 29–51.

7 Tak słusznie S. Majkowska-Szulc, M. Tomaszewska, Art. 24, (w:) A. Wróbel (red.) *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 778.

8 *Ibidem*, s. 781.

9 Por. M. Klaasen, P. Rodrigues, *The Best Interests of the Child in EU Family Reunification Law: A Plea for More Guidance on the Role of Article 24 (2) Charter*, „European Journal of Migration and Law” 2017, tom 19, s. 195. Należy je także brać pod uwagę w kontekście przyznawania świadczeń alimentacyjnych, na co wskazał niedawno TS w wyroku z dnia 12 maja 2022 r., C-644/20, *W.J przeciwko L.J. i J.J.*, ECLI:EU:C:2022:371.

10 Dz.Urz. UE C 303, 14.12.2007, s. 17–35.

rodziców. W doktrynie podkreśla się, że jest to prawo o charakterze osobistym, wykonywane samodzielnie przez dziecko¹¹.

2. Rozporządzenie Rady nr 2019/1111

Kwestia ochrony praw dziecka, w tym jego osobistych związków i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców, uregulowana jest obecnie w rozporządzeniu Rady nr 2019/1111 z dnia 25 czerwca 2019 r. w sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej oraz w sprawie uprowadzenia dziecka za granicę (dalej: rozporządzenie Rady nr 2019/1111)¹². Z dniem 1 sierpnia 2022 r. zastąpiło ono obowiązujące dotąd rozporządzenie Rady nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej (dalej: rozporządzenie Rady nr 2201/2003)¹³. Przyczyną przeprowadzenia przeglądu i dokonania zmian dotychczas obowiązujących przepisów prawnych była m.in. rosnąca liczba spraw, w których jeden rodzic wyjeżdża z dzieckiem z kraju stałego pobytu bez zgody drugiego¹⁴.

W rozporządzeniu Rady nr 2019/1111 wskazuje się, że pojęcie odpowiedzialności rodzicielskiej obejmuje także prawo do osobistej styczności z dzieckiem (ang. *right of access*, niem. *Umgangsrecht*, fr. *droit de visite*), a zatem jego regulacje odnoszą się także do tego istotnego w praktyce aspektu. Art. 2 ust. 2 pkt 10 określa je jako „prawo do osobistej styczności z dzieckiem, w tym prawo do zabrania dziecka na czas ograniczony do innego miejsca niż miejsce zwykłego pobytu”¹⁵. Definicja ta jest bardzo ogólna, nie wskazuje osób, które mogą być jego podmiotami, i nie określa w sposób wyczerpujący jego treści. Na przykład, nie jest do końca jasne, czy pojęcie to obejmuje sytuację, w której dziecko spędza równą ilość czasu w dwóch państwach

11 A. Martins, B. Alcarva, D. Marques, *Children in Post-Modern Families: the Right of Children to Have Contact with Attachment Figures*, Lisbon 2017, s. 15, <https://www.ejtn.eu/Documents/Team%20Portugal%201%20Semi-Final%20B.pdf> (31.10.2021)

12 Dz.Urz. UE L 178, 2.7.2019, s. 1–115.

13 Dz.Urz. L 338, 23.12.2003, s. 1–29.

14 Por. szerzej K. Bagan-Kurluta, *Dobro dziecka w sprawach o uprowadzenie dziecka za granicę. Zmiany w prawie i ich spodziewane skutki*, „Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego” 2019, t. 25, s. 6.

15 Warto zauważyć, że nastąpiła tu różnica w tłumaczeniu na język polski w stosunku do wcześniej obowiązującego rozporządzenia Rady nr 2201/2003, w którym występowało pojęcie: „prawa do kontaktów z dzieckiem”. Zmiana ta nie jest zbyt trafna i nie ma dostatecznego uzasadnienia, zważywszy, że w pozostałych wersjach językowych nie nastąpiły w tym zakresie modyfikacje. Poza tym termin „kontakt z dzieckiem” jest używany także w języku potocznym i choćby z tego względu lepiej rozumiany niż „osobista styczność z dzieckiem”.

członkowskich (z dwójką rodziców mieszkających blisko granicy)¹⁶. Tymczasem można było wskazać, że jest to prawo istotne do podtrzymania więzi z dzieckiem albo chociaż pokusić się o dalsze przykładowe wyliczenie elementów zapewniających osobistą styczność, jak spotkania, kontakt przez Internet, e-mail, telefon, korespondencja listowa itd. Ponadto w literaturze wskazuje się na potrzebę rozszerzenia zakresu podmiotowego tego prawa i uwzględnienie w jego ramach osób innych niż rodzice, takich jak dziadkowie czy rodzeństwo¹⁷. Trybunał w jednym ze swoich rozstrzygnięć (patrz niżej) uznał, że prawo do osobistej styczności z dzieckiem przysługuje także babciom i dziadkom. Nic nie stało zatem na przeszkodzie, aby w treści rozporządzenia Rady nr 2019/1111 uwzględnić także inne bliskie dla dziecka osoby. Niestety, nie zdecydowano się na taką zmianę. W rezultacie przy tak ogólnej definicji prawa do osobistej styczności z dzieckiem należy się spodziewać, że to nadal orzecznictwo TS będzie odgrywało główną rolę przy doprecyzowaniu zarówno jego zakresu, jak i praktycznych sposobów jego realizacji.

Warto również zwrócić uwagę na pozostałe przepisy rozporządzenia Rady nr 2019/1111 odnoszące się do osobistej styczności z dzieckiem. Mają one głównie proceduralny charakter, gdyż do tych zagadnień odnosi się omawiany akt prawny. Przede wszystkim zatem należy przywołać art. 8, który przewiduje utrzymanie jurysdykcji sądów tego państwa członkowskiego, w którym dziecko poprzednio miało zwyczajny pobyt¹⁸, w odniesieniu do prawa do osobistej z nim styczności. Dotyczy to jednak tylko takiej sytuacji, w której mamy do czynienia ze zgodnym z prawem przeprowadzeniem się dziecka z jednego państwa członkowskiego do innego i uzyskaniem przez nie w tym państwie nowego zwykłego pobytu. Omawiana podstawa jurysdykcji znajduje zastosowanie jedynie w okresie trzech miesięcy po przeprowadzce i służy do zmiany orzeczenia dotyczącego prawa do osobistej styczności z dzieckiem wydanego przed przeprowadzeniem się dziecka i pod warunkiem, że osoba, której na podstawie tego orzeczenia przyznano prawo do osobistej styczności z dzieckiem, nadal ma zwykły pobyt w państwie członkowskim poprzedniego zwykłego pobytu dziecka. Wreszcie ten wyjątek nie znajdzie zastosowania w przypadku, gdy osoba uprawniona do osobistej styczności z dzieckiem uznała właściwość sądów państwa członkow-

16 T. Krugera, L. Samyn, Brussels II bis: successes and suggested improvements, „Journal of Private International Law” 2016, nr 1, s. 29.

17 Zob. J. Gray, W. Schrama, V. Lazić, Scope and Definitions, (w:) Regulation Brussels II bis. Guide for Application, 2018, s. 13, <https://www.asser.nl/media/5260/cross-border-proceedings-guide-for-application.pdf> (3.11.2021).

18 Odnośnie do interpretacji tego pojęcia przez TS por. m.in. O. Bobrzyńska, Miejsce zwykłego pobytu dziecka — uwagi na tle wyroków Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 28 czerwca 2018 r. (C-512/17) oraz z dnia 17 października 2018 r. (C-393/18 PPU), „Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego” 2020, t. 27 oraz powoływane tam dalsze źródła; zob. też M. Pilich, Łącznik zwykłego pobytu dziecka w unijnym międzynarodowym prawie rodzinnym – wprowadzenie i wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 28.06.2018 r., C-512/17, Postępowanie zainicjowane przez HR, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 9.

skiego nowego zwykłego pobytu dziecka poprzez udział w postępowaniu przed tymi sądami, nie kwestionując ich jurysdykcji¹⁹.

Omawiany akt prawny przewiduje również uproszczony tryb uznawania i wykonywania orzeczeń dotyczących przyznania prawa do osobistej styczności z dzieckiem (chodzi zatem o orzeczenia pozytywne, a nie te, które odmawiają takiego prawa). W tym zakresie art. 42 przewiduje, że takie orzeczenia mają uprzywilejowany charakter w tym znaczeniu, że orzeczenie wydane przez sąd innego państwa członkowskiego należy traktować tak, jakby zostało ono wydane w państwie członkowskim wykonania. Niezbędne jest jednak wydanie w odniesieniu do nich stosownego zaświadczenia (jego elementy określa załącznik V do rozporządzenia Rady nr 2019/1111). Zniesienie procedury *exequatur* ma służyć zwiększeniu skuteczności w zakresie transgranicznego wykonywania orzeczeń poprzez usunięcie konieczności uzyskania stwierdzenia wykonalności w państwie wykonania²⁰. Omawiając zagadnienie uznawania i wykonywania orzeczeń przyznających prawo do osobistej styczności z dzieckiem, należy przywołać także art. 34 ust. 2, który przewiduje możliwość nadawania im klauzuli tymczasowej wykonalności przez sąd państwa członkowskiego pochodzenia. Może to mieć miejsce niezależnie od wniesienia jakiegokolwiek środka zaskarżenia. Jak wyjaśnia się w ustępie 66 preambuły rozporządzenia Rady nr 2019/1111, regulacja ta została dodana „z myślą o sytuacjach mających pilny charakter”.

Z kolei w przepisie art. 54 zostały określone warunki wykonywania prawa do osobistej styczności z dzieckiem. Przewiduje się, że w sytuacji, gdy niezbędne wymogi w tym względzie nie zostały wcale lub w dostateczny sposób określone w orzeczeniu wydanym przez sądy państwa członkowskiego mającego jurysdykcję w sprawie

19 Utrzymanie jurysdykcji sądów poprzedniego miejsca zwykłego pobytu dziecka zależy zatem od spełnienia kilku warunków. Po pierwsze, przepis art. 8 znajdzie zastosowanie tylko, jeśli osoba posiadająca prawo do osobistej styczności z dzieckiem chce doprowadzić do zmiany orzeczenia dotyczącego tej kwestii (musi zatem istnieć wcześniej wydane orzeczenie). Po drugie, wyjątek ten odnosi się tylko do przypadków zmiany miejsca pobytu dziecka zgodnego z prawem. Po trzecie, znajduje on zastosowanie jedynie przez okres 3 miesięcy od momentu fizycznego przemieszczenia się dziecka. Po czwarte, dziecko musi rzeczywiście uzyskać miejsce zwykłego pobytu w nowym państwie członkowskim w tym okresie. Po piąte, osoba posiadająca prawo do osobistej styczności z dzieckiem musi nadal przebywać w państwie poprzedniego zwykłego pobytu dziecka. Po szóste, osoba ta nie może zaakceptować właściwości sądów państwa członkowskiego, w którym dziecko uzyskało nowy zwykły pobyt. Jeśli to uczyni, także w sposób dorozumiany, uczestnicząc w toczącym się postępowaniu, wówczas przepis art. 8 nie znajdzie zastosowania, a sądy nowego państwa członkowskiego uzyskają właściwość w sprawie; por. J. Maliszewska-Nienartowicz, Europejskie prawo procesowe cywilne, (w:) A. Wróbel (red.), Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy, Warszawa 2010, s. 477–478.

20 V. Lazić, W. Schrama, Enforcement of the Decisions on the Rights of Access and Return Orders issued by the Courts of Child's Habitual Residence Immediately before a Wrongful Removal or Retention – Articles 40–45 and 47 and Other Provisions Applicable to the Enforcement – Articles 48–52, (w:) Regulation Brussels II bis..., *op. cit.*, s. 255.

i pod warunkiem, że nie zostaną naruszone istotne elementy tego orzeczenia, organy właściwe w zakresie wykonania lub sądy państwa członkowskiego wykonania mogą same je określać (zarówno jeśli chodzi o praktyczne okoliczności, np. kiedy i skąd odbierać dziecko na spotkanie, jak i warunki prawne – por. ustęp 61 preambuły rozporządzenia Rady nr 2019/1111). Ma to ułatwiać wykonywanie orzeczeń dotyczących prawa do osobistej styczności z dzieckiem wydanych w innym państwie członkowskim. W związku z tak ujętym celem w doktrynie przyjmuje się, że sądy państwa wykonania są uprawnione do dokonywania na bieżąco praktycznych ustaleń, jeśli okażą się one konieczne²¹. Nie dotyczy to jednak wysokości kary pieniężnej mającej zabezpieczać wykonywanie orzeczenia dotyczącego prawa do osobistej styczności z dzieckiem, którą zgodnie ze stanowiskiem Trybunału powinien określić sąd państwa członkowskiego pochodzenia (patrz kolejny punkt rozważań).

Podobnemu celowi służy art. 81 regulujący zagadnienie pomocy w wykonaniu orzeczeń w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej. Sąd państwa członkowskiego, który wydał takie orzeczenie, może wystąpić do sądów lub właściwych organów państwa członkowskiego wykonania z wnioskiem o udzielenie takiej pomocy, „w szczególności w zapewnieniu skutecznego wykonywania prawa do osobistej styczności z dzieckiem”. Taka pomoc może polegać na przykład na nadzorowaniu sposobu korzystania z tego prawa albo na kontroli zastosowania się do środków dodatkowych przewidzianych w orzeczeniu, które ma zostać wykonane.

Z powyższych uwag wynika jasno, że orzeczenia dotyczące prawa do osobistej styczności z dzieckiem traktowane są w sposób szczególny przez prawodawcę unijnego. Nie tylko bowiem stosuje się do nich zasadę utrzymania jurysdykcji poprzedniego zwykłego miejsca pobytu dziecka (następuje to jednak przy spełnieniu wszystkich warunków przewidzianych w przepisie art. 8 rozporządzenia Rady nr 2019/1111), ale również podlegają one uproszczonym procedurom uznawania i wykonywania. Z punktu widzenia osób bliskich, które starają się o prawo do kontaktów z dzieckiem w sytuacjach transgranicznych, a zatem związanych z jego przeprowadzką do innego państwa członkowskiego, są to duże ułatwienia. Przede wszystkim jednak, co zostało wyraźnie podkreślone w przepisach rozporządzenia Rady nr 2019/1111, trzeba mieć na uwadze dobro dziecka.

Wśród celów przyjęcia tego aktu prawnego znalazło się m.in. przyspieszenie procedur z uwagi na konieczność niezwłocznego zapewnienia ochrony tego dobra w wielu zaistniałych okolicznościach²². Ponadto wskazano na potrzebę zapewnienia w toku postępowań dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej rzeczywistej i skutecznej możliwości wyrażenia przez dziecko swoich poglądów, jeśli jest ono w stanie je formułować. Co więcej, po wysłuchaniu tych opinii należy przyznać im

21 *Ibidem*, s. 275.

22 Por. informacje na stronie <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:4407187> (8.11.2021).

należyłą wagę, traktując jednak dobro dziecka jako priorytet (ustęp 39 preambuły rozporządzenia Rady nr 2019/1111). Podstawy jurysdykcji w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej ukształtowane są zgodnie z zasadą dobra dziecka. Natomiast nieuwzględnienie tego dobra przez sąd państwa członkowskiego, który wydał orzeczenie dotyczące odpowiedzialności rodzicielskiej, może stanowić podstawę odmowy uznania lub wykonania tego rozstrzygnięcia w innym państwie członkowskim. Ochrona dobra dziecka przeważa zatem nad innymi względami istotnymi w kontekście postępowań dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej.

3. Orzecznictwo Trybunału

3.1. Zakres prawa do osobistej styczności z dzieckiem

Trybunał w swoim orzecznictwie odniósł się przede wszystkim do zakresu podmiotowego tego prawa. Zagadnienie to stało się przedmiotem rozstrzygnięcia TS z dnia 31 maja 2018 r. w sprawie *Neli Valcheva przeciwko Georgiosowi Babanarakisowi*²³, która dotyczyła sporu o prawo do kontaktów z małoletnim wnukiem między mieszkającą w Bułgarii babcią a jej zięciem zamieszkałym w Grecji. Powódka po bezskutecznym zwróceniu się do organów greckich ostatecznie wszczęła postępowanie przed sądem bułgarskim, wnosząc o umożliwienie jej regularnych spotkań z wnukiem. W toku postępowania pojawiła się jednak kwestia doprecyzowania zakresu prawa do osobistej styczności z dzieckiem, a zwłaszcza odpowiedzi na pytanie, czy przysługuje ono tylko rodzicom, czy także innym krewnym.

Jak słusznie zauważył rzecznik generalny Maciej Szpunar w swojej opinii wydanej w tej sprawie²⁴, „nie może być ona analizowana w sposób oderwany od kwestii zasadniczej, którą jest kwestia wagi, jaką dla dziecka ma utrzymywanie osobistej więzi z babcią i dziadkiem, o ile kontakty te nie są sprzeczne z dobrem dziecka. Zatem rozporządzenie Rady nr 2201/2003 w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej należy interpretować właśnie w świetle zasady pierwszeństwa nadrzędnego interesu dziecka”. Rzecznik wskazał następnie na ewolucję stosunków społecznych i zróżnicowanie struktur rodzinnych, które wymuszają na prawodawcy unijnym przyjmowanie nowych regulacji prawnych. Często jednak nie nadążają one za szybkim tempem zmian zachodzących w społeczeństwie i w rodzinie. Stąd też pozostają pewne „szare strefy”, w których prawodawstwo unijne nie udziela wyraźnych odpowiedzi. Przykładem takiej sytuacji jest komentowana sprawa, w szczególności w odniesieniu do osobistych związków dziecka z innymi osobami, z którymi łączy go prawne lub faktyczne więzi „rodzinne”, takimi jak poprzedni małżonek jednego z ro-

23 C-335/17, ECLI:EU:C:2018:359.

24 Opinia z 12.04.2018, C-335/17, *Neli Valcheva przeciwko Georgiosowi Babanarakisowi*, ECLI:EU:C:2018:242, pkt 3.

dziców, rodzeństwo dziecka, dziadkowie lub partner rodzica będącego podmiotem odpowiedzialności rodzicielskiej²⁵. Jak widać, rzecznik zwrócił uwagę także na inne potencjalne osoby, które mogłyby wystąpić do sądu z wnioskiem o ustalenie prawa do bezpośrednich kontaktów z dzieckiem. Nie miał przy tym wątpliwości, że „z zastrzeżeniem nadrzędnego interesu dziecka osobista więź pomiędzy babcią i dziadkiem a wnukami jest dla dzieci, zwłaszcza w społeczeństwie podlegającym ciągłym zmianom, istotnym źródłem stabilizacji i ważnym czynnikiem więzi międzypokoleniowej, które niewątpliwie przyczyniają się do budowania ich własnej tożsamości”²⁶. Zdaniem rzecznika z brzmienia i systematyki przepisów rozporządzenia Rady nr 2201/2003 wynika, że zamiarem prawodawcy Unii było objęcie jak największej liczby sposobów, w jaki dziecko może utrzymywać osobistą więź nie tylko z rodzicami, ale także z innymi członkami rodziny lub osobami bliskimi. Jako przykłady przyszłych spraw, z którymi Trybunał może się zetknąć przy wykładni tego aktu prawnego, podał następujące przypadki: byłego partnera rodzica będącego podmiotem odpowiedzialności rodzicielskiej, jego rodziców uważanych przez dziecko za dziadków, ciotki lub wujka odpowiedzialnych podczas tymczasowej nieobecności jednego lub obojga rodziców za opiekowanie się dzieckiem²⁷.

Trybunał nie odniósł się do tych aspektów tak szeroko, jak rzecznik generalny, niemniej jednak również uznał za niezbędne doprecyzowanie zakresu pojęcia „prawa do osobistej styczności”. Podkreślił potrzebę jego autonomicznej wykładni przy uwzględnieniu brzmienia, systematyki i celów rozporządzenia nr 2201/2003, a także w świetle prac przygotowawczych z nim związanych oraz pozostałych aktów prawa Unii i prawa międzynarodowego²⁸. Wskazał również, że definicja legalna prawa do osobistej styczności z dzieckiem nie określa żadnego ograniczenia w odniesieniu do osób mogących z niego skorzystać. Podobnie w całym rozporządzeniu Rady nr 2201/2003 nie wyłączone wyraźnie możliwości objęcia zakresem stosowania tego rozporządzenia prawa babć i dziadków do osobistej styczności z ich wnukami. W rezultacie ich pozwy o ustalenie kontaktów z wnukami są objęte zakresem tego aktu prawnego, a powinien je rozpatrywać sąd miejsca zwykłego pobytu dziecka²⁹. Trybunał podkreślił także, że „pojęcie prawa do osobistej styczności z dzieckiem należy rozumieć jako dotyczące nie tylko prawa rodziców do osobistej styczności z dzieckiem, lecz także prawa pozostałych osób, z którymi dziecko powinno utrzymywać stosunki osobiste, w szczególności prawa babć i dziadków – bez względu na to, czy chodzi o osoby uprawnione z tytułu odpowiedzialności rodzicielskiej”³⁰. W ten sposób

25 *Ibidem*, pkt 31.

26 *Ibidem*, pkt 32.

27 *Ibidem*, pkt 78.

28 Wyrok C-335/17, pkt 19.

29 Wyrok C-335/17, pkt 34 i 36.

30 Wyrok C-335/17, pkt 35.

uznał za podmioty uprawnione do utrzymania kontaktów także inne osoby bliskie, takie choćby jak podane przez rzecznika generalnego w jego opinii. Takie podejście do zakresu podmiotowego prawa do osobistej styczności z dzieckiem należy przyjąć z uznaniem jako uwzględniające zmiany w sferze rodziny i jej struktury.

Z kolei w kontekście zakresu przedmiotowego omawianego prawa warto zauważyć, że na podstawie regulacji art. 2 ust. 2 pkt 10 rozporządzenia Rady nr 2019/1111 obejmuje ono zwłaszcza prawo do zabrania dziecka na czas ograniczony do innego miejsca niż miejsce zwykłego pobytu. Natomiast nie wiąże się ono z bezpośrednią opieką nad dzieckiem, a w szczególności z określaniem miejsca jego pobytu. Prawo do podejmowania takich decyzji przysługuje bowiem osobie, której przyznano prawo do pieczy nad dzieckiem³¹. Trybunał podkreśla również, że „przysługujące dziecku prawo do utrzymywania osobistego związku i bezpośredniego kontaktu z obojgiem rodziców, o którym mowa w art. 24 ust. 3 Karty, nie wymaga wyjazdu dziecka do państwa członkowskiego, w którym znajdowało się miejsce pobytu jego rodziców przed jego narodzinami. To podstawowe prawo będzie bowiem mogło być dochodzone w ramach postępowania dotyczącego istoty prawa do pieczy, o którym mowa w punkcie poprzednim, w toku którego kwestia pieczy będzie mogła być ponownie zbadana i w razie potrzeby zostanie ewentualnie ustanowione prawo do osobistej styczności z dzieckiem”³².

W praktyce dość często wygląda to tak, że jednemu z rodziców przyznaje się prawo do pieczy, a w stosunku do drugiego określa zakres i sposób wykonywania prawa do kontaktów z dzieckiem. W kontekście tego ostatniego często zwraca się uwagę na potrzebę utrzymywania relacji z drugim rodzicem, gdyż jej brak może spowodować nieodwracalną szkodę w rozwoju emocjonalnym i psychologicznym dziecka, zwłaszcza wówczas, gdy znajduje się ono w ważnym dla jego rozwoju wieku³³. Z pewnością zatem należy kierować się jego dobrem i starać się zapewnić praktyczną realizację jego prawa do utrzymania bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców oraz – jak wyżej wskazano – z innymi osobami, z którymi czuje ono bliską więź.

3.2. Egzekucja kary pieniężnej za niestosowanie się do orzeczenia o prawie do osobistej styczności z dzieckiem

Trybunał w wyroku z dnia 9 września 2015 r. w sprawie *Christophe Bohez przeciwko Ingrid Wiertz*³⁴ rozstrzygnął wątpliwości związane z tym, jakim przepisom unijnym ma podlegać egzekucja takiej kary. W toku postępowania ustalono, że zgod-

31 Por. art. 2 ust 2 pkt 9 rozporządzenia Rady nr 2019/1111 oraz wyrok TS z dnia 5 października 2010 r., C-400/10 PPU, *J. McB. przeciwko L. E.*, ECLI:EU:C:2010:582, pkt 41.

32 Wyrok TS z dnia 8 czerwca 2017 r., C-111/17, *OL przeciwko PQ*, ECLI:EU:C:2017:436, pkt 66.

33 Zob. m.in. wyrok TS z dnia 24 marca 2021 r., C-603/20, *SS przeciwko MCP*, ECLI:EU:C:2021:231, pkt 33.

34 C-4/14, ECLI:EU:C:2015:563.

nie z prawem belgijskim celem kary pieniężnej jest zapewnienie efektywnej realizacji prawa do osobistej styczności z dzieckiem przyznanego przez sąd państwa członkowskiego pochodzenia. Służy ona do wywarcia presji finansowej na osobę, pod której pieczę dziecko pozostaje, tak aby współpracowała ona przy realizacji prawa do osobistej z nim styczności³⁵. W rezultacie kara pieniężna ma charakter akcesoryjny wobec głównego zobowiązania, a to przemawia za tym, aby orzeczenia sądów zagranicznych nakazujące jej zapłatę podlegały wykonaniu zgodnie z rozporządzeniem Rady nr 2201/2003.

Jednakże może to wystąpić jedynie w przypadku, gdy wysokość tej kary została ostatecznie określona przez sąd państwa członkowskiego pochodzenia. Trybunał wyszedł w tym względzie z założenia, że „zezwolenie sądowi państwa członkowskiego wykonania na ustalenie ostatecznej kwoty, którą ma zapłacić osoba, pod której pieczę pozostaje dziecko, [...] byłoby nie do pogodzenia z systemem ustanowionym w rozporządzeniu Rady nr 2201/2003. Ostateczne ustalenie tej kwoty wymusza bowiem kontrolę naruszeń, do jakich doszło zdaniem osoby uprawnionej do osobistej styczności z dzieckiem. Kontrola taka, mająca fundamentalne znaczenie z punktu widzenia najlepszego interesu dziecka, obejmuje nie tylko określenie liczby przypadków, w których kontakty z dzieckiem nie doszły do skutku, lecz także ocenę przyczyn tych uchybień. Takich ustaleń władny jest dokonywać wyłącznie sąd państwa pochodzenia, który jako jedyny może wydać rozstrzygnięcia merytoryczne”³⁶. Warto zatem zauważyć, że Trybunał starał się w tej sprawie uwzględnić „najlepszy interes dziecka”, a ten wymaga określenia nie tylko liczby sytuacji, w której doszło do naruszeń prawa do osobistej styczności z dzieckiem, ale również ich przyczyn. Należy zatem dokładnie zbadać wszystkie okoliczności towarzyszące tym uchybieniem. Wiąże się to z fundamentalnym charakterem prawa dziecka do kontaktów z obojgiem rodziców, które nie powinno być naruszane czy ograniczane bez ważnych powodów.

Uwagi końcowe i postulaty *de lege ferenda*

Przeprowadzone badania dotyczące prawa do kontaktów (osobistej styczności) z dziećmi w sytuacjach transgranicznych pozwalają na sformułowanie kilku wniosków o ogólnym i bardziej szczegółowym charakterze. Po pierwsze, akty prawa pierwotnego UE, a zwłaszcza postanowienia art. 24 Karty, stanowią odzwierciedlenie międzynarodowych standardów dotyczących ochrony praw dzieci, a zwłaszcza Konwencji. Po drugie, mimo że regulacje aktów prawa wtórnego konkretyzujące prawo do osobistej więzi i kontaktów z dzieckiem mają zasadniczo proceduralny charakter (są to przede wszystkim postanowienia rozporządzenia Rady nr 2019/1111, a poprzednio nr 2201/2003), to jednak ich stosowanie w praktyce wymaga interpretacji

35 *Ibidem*, pkt 36.

36 *Ibidem*, pkt 59.

występujących w nich pojęć. Po trzecie, dobro dziecka i zapewnienie jego najlepszego interesu są uznawane za zasady nadrzędne i nie ma w tym zakresie wyjątków. Potwierdzają to zarówno akty prawa UE, jak i orzecznictwo TS, w którym dość często pojawiają się odwołania do tych dwóch klauzul. Po czwarte, mimo że do tej pory Trybunał nie wydał zbyt wielu rozstrzygnięć odnoszących się wprost do prawa do osobistej styczności z dzieckiem, to jednak na podstawie tych, które przedstawiono w artykule, można stwierdzić, że stara się on uwzględniać nowe wyzwania, jakie pojawiają się w związku z ewolucją społeczeństwa, w tym jego zwiększoną mobilnością.

Analiza unijnych regulacji prawnych UE oraz orzecznictwa TS pozwala zatem pozytywnie zweryfikować postawioną we wstępie hipotezę dotyczącą znaczenia dobra dziecka i ochrony jego najlepszego interesu jako zasad nadrzędnych. Dotyczy to także spraw, w których określa się sposób wykonywania prawa do kontaktów (osobistej styczności) z dzieckiem. Zawsze należy kierować się jego najlepszym interesem, który generalnie wiąże się z potrzebą utrzymywania relacji z obojgiem rodziców, a także z innymi osobami, z którymi dziecko czuje szczególną więź. Może się jednak zdarzyć i tak, że to właśnie ze względu na dobro dziecka trzeba będzie ograniczyć, a nawet wyłączyć prawo do osobistej styczności. Jest to zatem najważniejsza zasada, jaką muszą kierować się sądy, orzekając o tym prawie.

Podobnie pozytywnie można zweryfikować drugą z hipotez postawionych we wstępie, wskazującą na to, że nie wszystkie przepisy unijne dotyczące prawa do kontaktów (osobistej styczności) z dzieckiem są dostosowane do zmian zachodzących w społeczeństwie, ale te luki w regulacjach prawnych stara się wypełniać Trybunał w swoim orzecznictwie. Najdobitniej świadczy o tym opinia rzecznika generalnego M. Szpunara oraz wyrok TS w sprawie *Neli Valcheva przeciwko Georgiosowi Babanarakisowi* (C-335/17), w której uznano, że prawo do kontaktów przysługuje babciom i dziadkom, a także pozostałym osobom, z którymi dziecko powinno utrzymywać stosunki osobiste. Mając na uwadze stały, a zarazem niezwykle dynamiczny charakter zmian zachodzących w społeczeństwie nie tylko w kontekście jego rosnącej mobilności, ale również w samej strukturze rodziny, co jest obecnie dużym wyzwaniem dla prawa rodzinnego, rola Trybunału w tym obszarze będzie rosła. Zwykle bowiem przepisy prawne nie nadążają za rzeczywistością, a zadaniem sądów jest ich odpowiednie dostosowanie do realiów społecznych.

Jednak również prawodawca unijny nie powinien pozostawać bierny wobec tej ewolucji w zakresie stosunków rodzinnych. W związku z tym można sformułować kilka postulatów *de lege ferenda* pod jego adresem. Przede wszystkim przy okazji kolejnej zmiany regulacji dotyczących prawa do osobistej styczności z dzieckiem w sytuacjach transgranicznych należałoby rozważyć rozszerzenie jego definicji. Mogłoby to nastąpić przez wskazanie, że jest ono istotne do podtrzymania więzi z dzieckiem oraz przez przykładowe wyliczenie działań istotnych dla zapewnienia tej bliskości. W tym względzie poza prawem do zabrania dziecka na czas ograniczony do innego miejsca niż miejsce zwykłego pobytu, na co wskazuje obecnie obowiązująca regulacja

prawna, warto by odwołać się również do spotkań, kontaktu przez Internet, e-mail, telefon, korespondencji listowej itd. Należałoby także rozszerzyć zakres podmiotowy prawa do osobistej styczności z dzieckiem i wyraźnie uwzględnić w jego ramach nie tylko rodziców, ale także dalszych krewnych i osoby bliskie, o ile tylko kontakty z nimi uwzględniają dobro dziecka. Wprawdzie taki sposób interpretacji zakresu podmiotowego omawianego prawa wynika z rozstrzygnięć TS, ale przyjęcie stosownych przepisów stanowiących odzwierciedlenie jego orzecznictwa sprzyjałoby przejrzystości i pewności prawa UE.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski M., Application of the Clause of the Good of the Child: Reflections Inspired by the Decision of the Supreme Court on the Creation of Foster Families, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2021, t. 30, nr 5.
- Bagan-Kurluta K., Dobro dziecka w sprawach o uprowadzenie dziecka za granicę. Zmiany w prawie i ich spodziewane skutki, „*Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego*” 2019, t. 25.
- Bobrzyńska O., Miejsce zwykłego pobytu dziecka – uwagi na tle wyroków Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 28 czerwca 2018 r. (C-512/17) oraz z dnia 17 października 2018 r. (C-393/18 PPU), „*Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego*” 2020, t. 27.
- Bobrzyńska O., Nowa unijna regulacja spraw małżeńskich i rodzinnych – rozporządzenie Rady (UE) 2019/1111, „*Kwartalnik Prawa Prywatnego*” 2020, nr 3.
- Gołaczyński J. (red.), *Jurysdykcja, uznawanie i wykonywanie orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej oraz w sprawie uprowadzenia dziecka za granicę. Komentarz do Rozporządzenia Rady UE 2019/1111*, Warszawa 2022.
- Gray J., Schrama W., Lazić V., *Scope and Definitions, (w:) Regulation Brussels II bis. Guide for Application*, 2018.
- Karta Praw Podstawowych UE (Dz.Urz. UE C 326, 26.10.2012, s. 391–407).
- Klaasen M., Rodrigues P., The Best Interests of the Child in EU Family Reunification Law: A Plea for More Guidance on the Role of Article 24 (2) Charter, „*European Journal of Migration and Law*” 2017, t. 19.
- Konwencja ONZ o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).
- Kruger T., Samyn L., Brussels II bis: successes and suggested improvements, „*Journal of Private International Law*” 2016, nr 1.
- Lazić V., Schrama W., Enforcement of the Decisions on the Rights of Access and Return Orders issued by the Courts of Child’s Habitual Residence Immediately before a Wrongful Removal or Retention – Articles 40–45 and 47 and Other Provisions Applicable to the Enforcement – Articles 48–52, (w:) *Regulation Brussels II bis. Guide for Application*, 2018.
- Lis W., Enforcement of the Obligation to Maintain Contact with a Child, „*Białystok Legal Studies*” 2021, t. 26, nr 5 (Special Issue).
- Majkowska-Szulc S., Tomaszewska M., Art. 24, (w:) A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2020.

- Maliszewska-Nienartowicz J., Europejskie prawo procesowe cywilne, (w:) A. Wróbel (red.), Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy, Warszawa 2010.
- Martins A., Alcarva B., Marques D., Children in Post-Modern Families: the Right of Children to Have Contact with Attachment Figures, Lisbon 2017.
- Mostowik P., Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym międzynarodowym, Kraków 2014.
- Pilich M., Łącznik zwykłego pobytu dziecka w unijnym międzynarodowym prawie rodzinnym – wprowadzenie i wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 28.06.2018 r., C-512/17, Postępowanie zainicjowane przez HR, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 9.
- Rozporządzenie Rady nr 2019/1111 z dnia 25 czerwca 2019 r. w sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej oraz w sprawie uprowadzenia dziecka za granicę (wersja przekształcona) (Dz. Urz. UE L 178, 2.7.2019, s. 1–115).
- Rozporządzenie Rady nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000 (Bruksela II bis) (Dz. Urz. L 338, 23.12.2003, s. 1–29).
- Stojanowska W., Dobro dziecka w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej, „Studia nad Rodziną” 2000, nr 1 (6).
- Traktat o Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 326, 26.10.2012, s. 1–390).
- Wyrok TS z dnia 5 października 2010 r., C-400/10 PPU, *J. McB. przeciwko L. E.*, ECLI:EU:C:2010:582.
- Wyrok TS z dnia 9 września 2015 r., C-4/14, *Christophe Bohez przeciwko Ingrid Wiertz*, ECLI:EU:C:2015:563.
- Wyrok TS z dnia 8 czerwca 2017 r., C-111/17, *OL przeciwko PQ*, ECLI:EU:C:2017:436.
- Wyrok TS z dnia 31 maja 2018 r., C-335/17, *Neli Valcheva przeciwko Georgiosowi Babanarakisowi*, ECLI:EU:C:2018:359.
- Wyrok TS z dnia 24 marca 2021 r., C-603/20, *SS przeciwko MCP*, ECLI:EU:C:2021:231.
- Wyrok TS z dnia 12 maja 2022 r., C-644/20, *WJ przeciwko L.J. i J.J.*, ECLI:EU:C:2022:371.